

УДК 314.151.3-054.73-029:355.01(477)]-021.68(045)

<https://doi.org/>

10.15407/ugz2024.04.003

Лібанова Е. М., ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7170-7159>

Інститут демографії та проблем якості життя НАН України, Київ

«Воєнна міграція» з України: проблеми та перспективи розвитку¹

З різних джерел отримано оціночну інформацію про чисельність і склад мігрантів з України, визначено масштаби і причини розбіжностей в інформації, з'ясовано перспективи повернення мігрантів з огляду на їхнє становище і адаптацію за кордоном, зайнятість і безробіття, рівень освіти, склад родини, соціально-економічні претензії, наявність житла та джерела доходів в Україні. Висвітлено значення різного розуміння ситуації мігрантами і тими, хто перебуває в Україні. Оцінено загрози нових міграційних хвиль. З'ясовано роль міграції як основного драйверу демографічної динаміки та пропозиції робочої сили в Україні. Виокремлено основні територіальні кластери повоєнного відновлення. Визначено можливості й канали впливу на зовнішню міграцію з боку держави, місцевої влади, роботодавців, громадянського суспільства, з урахуванням особливостей кожного територіального кластеру відновлення.

Ключові слова: «воєнна міграція», чисельність і склад мігрантів з України, становище мігрантів, повернення українських мігрантів, суперечливість даних про зовнішню міграцію.

UDC 314.151.3-054.73-029:355.01(477)]-021.68(045)

Libanova, E. M., ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7170-7159>

Institute for Demography and Life Quality Problems of the NAS of Ukraine, Kyiv

'War Migration' From Ukraine: Problems and Development Prospects

The article estimates the number and composition of migrants from Ukraine from various sources of information, identifies the extent and causes of information contradictions, and examines the prospects for the return of migrants. The importance of different perceptions of the situation by migrants and those who stay in Ukraine is highlighted. The author describes the information support and the reasons for the existing contradictions. The migration prospects are defined in terms of the situation and adaptation of Ukrainians abroad, employment and unemployment, education, family composition, for example, the presence of children, the elderly, and chronically ill persons in the family, socio-economic claims, housing and sources of income in Ukraine, the estimates of current and future situation in different regions of Ukraine. 70% of Ukrainian war women-migrants have a university degree. Most of these women are already working. Their non-return would cause enormous damage to Ukraine's human capital. The prospects for the return of external war migrants are directly related to the duration of their stay in another country, which, in turn, is a function of the war duration—the longer it lasts, the greater the destruction in Ukraine, and thus the more families lose their housing and jobs. The more migrants find work abroad, the more they adapt to a new life in a new society. Another risk is related to the possibility of a so-called second wave of war migration of their husbands. The role of migration as the main driver of demographic dynamics and labor supply in Ukraine is clarified. The external migration impact on post-war development will be very important. The destruction of infrastructure, business, and the settlement system is characterized by significant territorial differentiation. It will also be characteristic of the post-war structure of Ukraine. The main territorial clusters of post-war recovery are identified. The possibilities and channels of influence on external migration by various actors: the state, local authorities, employers, and civil society—are identified and formulated, considering the characteristics of each cluster.

Keywords: war migration, number and composition of migrants from Ukraine, situation of migrants, return of Ukrainian war migrants, contradictory data on external migration.

Актуальність теми дослідження. Зовнішня міграція є головним драйвером демографічної динаміки в Україні від часу набуття країною незалежності.

Нині кількість зареєстрованих українських «воєнних» мігрантів, що вїхали з України під час повномасштабного вторгнення, в країнах Європейського

¹ Під «воєнною міграцією» автор має на увазі еміграцію населення з України під час повномасштабного вторгнення росії, що розпочалось 24 лютого 2024 р. (прим. ред.).

Союзу (ЄС) становить 4,3 млн осіб (за даними Євростату на 31 грудня 2023 р.), [1], тобто понад 12 % населення України в кордонах 1991 року². Окрім безпосереднього впливу на чисельність населення масштабний вплив осіб працездатного та допрацездатного віку за кордон змінює віковий склад, помітно зменшуючи чисельність і частку контингентів активного репродуктивного віку, посилюючи процес демографічного старіння і депопуляцію загалом. Повернення економічно активних «воєнних мігрантів» на батьківщину гратиме ключову роль у формуванні пропозиції робочої сили й розбудові

повоєнної економіки країни. Але не можна нехтувати й імовірністю зворотного процесу — виїздом за кордон до своїх родин батьків і чоловіків після скасування воєнного стану і відновлення вільного виїзду за кордон чоловіків 18–60 років. Отже, визначення можливостей і напрямів поточної та повоєнної політики є однією з основних складників стратегії відновлення українського суспільства, що, своєю чергою, потребує з'ясування настроїв українських «воєнних мігрантів», ставлення до них широких верств населення, очікувань дій місцевої і центральної влади тощо.

Стан вивчення питання, основні праці

До проблем міграції увага дослідників прикута багато років, зокрема, через те, що саме міграція є чи не головним каналом поширення надбань науки, культури, технологій, обміну капіталом (людським, фінансовим, фізичним, соціальним) у процесі глобалізації. Є достатня кількість робіт і з проблем української зовнішньої міграції. Проте повномасштабна війна, що відбувається нині, сформувала нову надзвичайно потужну хвилю, яка за своїми масштабами перевершила всі міграційні хвилі від часів другої світової війни. Практично всіх мігрантів прихистила Європа (насамперед Польща, Німеччина, Чехія). Гуманітарної катастрофи вдалося уникнути завдяки поєднанню скоординованих зусиль влади цих країн, участі громадянського суспільства і конструктивній поведінці українців (а саме жінки домінують у цій сукупності), налаштованих на працевлаштування і самозабезпечення, а не на максимально тривалу соціальну підтримку. Отже, українська зовнішня міграція 2022–2024 рр.

істотно відрізняється від усіх інших, включно із спрямованими до європейських країн. Також істотно відрізняється від минулих часів демографічна і трудовресурсна ситуація в цих країнах.

Два з половиною роки — надто малий термін для формування фундаментальних досліджень і теорії розвитку, отже наразі можна виокремити тільки низку емпіричних обстежень, а саме: дослідження НІСД «Все про міграцію і мігрантів під час війни: підсумки 2022 року» [2], роботи А. О. Сімахової [3], М. Duszczuk, Р. Kaczmarczyk [4], О. Міхеєвої, В. Середи [5], Р. Вінничук, Н. Рубаха [6], соціологічні дослідження фахівців Rating group, Gradus research, Київського міжнародного інституту соціології (КМІС), Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова, Центру економічних стратегій тощо.

Метою дослідження є з'ясування перспектив міграції з України під час війни і в повоєнний період та можливостей впливу на цей процес.

Методи дослідження

Традиційно суспільні настрої з'ясовуються за допомогою соціологічного інструментарію, передусім репрезентативних вибіркового опитувань населення, але поєднання особливостей воєнного часу із браком інформації про генеральну сукупність вкрай ускладнює — якщо не унеможлиблює — застосування цього підходу. Головні перешкоди, пов'язані із впливом війни на масову психологію:

- всі сьогоденні розмови про майбутнє повернення до України мають доволі умовний характер — реальну відповідь можна отримати лише під час необхідності/доцільності прийняття конкретного рішення;

- часто патріотизм українців, що виїхали за кордон, ускладнює навіть внутрішнє визнання особистістю свого бажання залишитися в іншій країні, а інформування про це сторонньої людини і поготів;

- тривале перебування за кордоном позбавляє людину доступу до об'єктивної інформації про життя в Україні (в конкретному поселенні), що не дає змоги коректно оцінити ситуацію.

За таких умов зростає значення якісних методів дослідження [7] (зокрема групових фокусованих та глибинних інтерв'ю) з одного боку, і фіксації не так відповідей в конкретні моменти, як тенденцій їхніх змін із обов'язковим з'ясуванням причин.

² Для повноти обліку чисельності українців за кордоном до цієї сукупності слід додати ще і 2,5–3,0 млн т. зв. трудових мігрантів, які виїхали за межі України задовго до початку повномасштабної війни і з різних причин не повернулися.

Кількісні методи є достатніми й адекватними в стабільній суспільній ситуації, але її постійні сутнісні зрушення потребують передусім побудови, так званої, фонові інформації (*background information*) щодо умов проживання та доходів, включно із фактичною та потенційною соціальною підтримкою на території тимчасового перебування і на території міграційного виходу. Також важливими є первинні дані (*primary data*), що містять транскрипти інтерв'ю і фокус-груп, відповіді на відкриті питання анкет, «польові

записи» тощо. Аналіз офіційних документів формує вторинні дані (*secondary data*), що містять офіційну документацію, дані ЗМІ та соціальних мереж тощо. Необхідно також враховувати додаткову інформацію (*relevant supporting information*), наприклад, наукову літературу з міграцій населення. Особливу роль в дослідженні відіграє виконання контекстно-орієнтованого аналізу якісних даних (*context-oriented analysis of qualitative data*) і когнітивне моделювання (*cognitive modelling*).

Виклад основного матеріалу з обґрунтуванням наукових результатів

Україна є донором населення і робочої сили вже протягом кількох століть: спочатку це були виїзди в пошуках кращої долі мешканців територій, які перебували в складі Австро-Угорщини та/або Польщі до країн Нового Світу, а тих, що входили до Російської імперії — до Сибіру; після утворення СРСР саме українці брали активну участь у «підкоренні цілини», будівництві Комсомольська-на-Амурі, БАМу тощо, і саме Москва своїми можливостями приваблювала найбільш перспективну і розумну молодь, інженерів, науковців, менеджерів. Так, певна частина, особливо тих, хто працювали у складних умовах, наприклад, Півночі, поверталися після досягнення пенсійного віку, і загальна чисельність населення навіть дещо збільшувалась, але водночас міграція постійно посилювала старіння населення. Після розпаду СРСР і зняття «залізної завіси» українці почали виїжджати не тільки до Росії, а й до інших країн, і поступово роль центру тяжіння мігрантів перебрала на себе Польща. Оскільки значна частина мігрантів практично офіційно не реєструвалась, точної оцінки їх чисельності ми не маємо, а поле варіації окреслюється 1,5–3,0 млн осіб перед початком пандемії COVID-19.

Ситуація докорінним чином змінилася 24 лютого 2022 р., коли сотні тисяч українців кинулися шукати безпеки в економічно розвинутих країнах, передусім у Польщі. Тільки упродовж перших двох тижнів з України через кордони з Молдовою, Польщею, Румунією, Словаччиною й Угорщиною виїхали понад 1,5 млн осіб [8].

Розуміючи масштаби і складність проблеми, країни ЄС прийняли нормативні документи про тимчасовий захист, який усім, хто постійно проживав в Україні і не раніше 24 лютого 2022 р. залишив країну, надавав право на тимчасовий захист у будь-якій країні ЄС упродовж одного року з можливістю продовження залежно від

ситуації в Україні³. Права, відповідно до Директиви ЄС про тимчасовий захист, включають дозвіл на проживання, доступ до ринку праці та отримання житла, медичної допомоги та освіти для дітей, право на відкриття базового банківського рахунку [9]. У країнах ЄС надається різна за обсягом і формами допомога. Варто підкреслити, що більшість українців отримала в країнах ЄС статус не біженців, а осіб під тимчасовим захистом. Привабливість такого статусу пов'язана із більшою свободою вибору, передусім місця проживання і роботи та ширшими можливостями інтеграції у нову спільноту. Саме тому нам видається більш коректним використання терміну «воєнні мігранти» (*war migrants*), ніж «біженці».

Динаміка чисельності українських воєнних мігрантів в країнах ЄС свідчить про певну стабілізацію цього процесу. Принаймні упродовж останніх 12 місяців (від 30 червня 2023 р. до 30 червня 2024 р.) вона коливалась на рівні 4,1–4,2 млн осіб (рис. 1) [1]. А загалом за межами України (з урахуванням країн, що не входять до складу ЄС — Великої Британії, Канади, США, за винятком РФ і Білорусі), станом на 19 серпня 2024 р. перебувало 5,5 млн осіб [10]. Станом на 1 січня 2024 р. найбільше українських воєнних мігрантів перебуває у Німеччині — 1 270,2 тис., в Польщі — 951,6 тис. та Чехії — 381,2 тис., це загалом понад 60 % всієї сукупності. У Німеччині та Чехії чисельність воєнних мігрантів невпинно зростає, а в Польщі від жовтня 2022 р. поступово зменшується. Ймовірно протилежність цих тенденцій пов'язана із різницею в обсягах допомоги, у можливостях знайти гідне робоче місце та/або набути статус постійного мешканця, у рівні оплати праці, зокрема на робочих місцях, що не потребують кваліфікації і найчастіше є доступними для іммігрантів, в оволодінні мовою, в наявності та потужності

³ Наразі термін дії продовжено до 4 березня 2025 р.

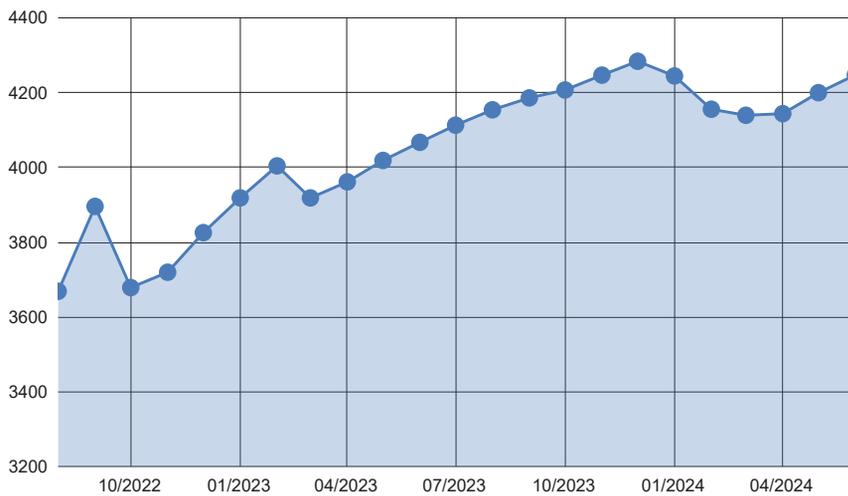

Рис. 1. Чисельність українських військових мігрантів у країнах ЄС (на кінець місяця, тис. осіб) [1]

* Німеччина почала оприлюднювати інформацію щодо чисельності українських військових мігрантів тільки від серпня 2022 р., відповідно і сукупні дані по ЄС представлені тільки з цього періоду.

української діаспори тощо. Зрозуміло, що особа, яка отримала дозвіл на постійне проживання, втрачає право на тимчасовий захист і відповідно виключається з реєстру. Але концентрація мігрантів у країнах розвиненіших, заможніших і територіально віддаленіших від України, зменшує імовірність їх повернення, як це наочно довів досвід рееміграції під час COVID-19, коли українці поверталися майже виключно з Польщі.

У складі українських військових мігрантів закономірно переважають жінки та діти. Частка дорослих чоловіків (18+ років) становить лише 20,7 %. Натомість питома вага дітей і підлітків (0–17 років) сягає 33,2 %, молодих жінок (18–34 років) — 16,4 %, а загалом жінок економічно активного віку (18–64 роки) — 41,7 % [1]. Поширення статево-вікової структури військових мігрантів, зареєстрованих в країнах ЄС, на всю сукупність (з урахуванням інших країн) дає оцінку загальної чисельності мігрантів економічно активного віку в 4,0 млн осіб, а дітей та підлітків — у 2,2. Таким чином, можна констатувати, як мінімум, дворазове зростання міграційних втрат населення економічно активного віку

порівняно з довоєнним періодом, тобто наразі за кордоном⁴ перебуває майже 20 % 18–64-річних жителів територій, контрольованих українською владою. За цей же час з України виїхало понад 2,1 млн дітей (рис. 2) та підлітків, а всього на контрольованій українською легітимною владою території проживає менше 5,5 млн. Звісно, такі зміни вікової структури населення важко переоцінити, особливо з огляду на перспективи репродуктивної й економічної активності, а отже, впливу на демографічний і трудовий баланс України.

Безумовно, Євростат є дуже авторитетним продукувачем інформації, зокрема щодо українських військових мігрантів у країнах ЄС. Проте ми не можемо проігнорувати наявність усталених розбіжностей в статистиці, яку надає Євростат і Державна прикордонна служба України, зокрема щодо кумулятивного сальдо перетину західних кордонів України (з Молдовою, Польщею, Румунією, Словаччиною, Угорщиною). Різниця між сукупністю осіб, які за час повномасштабної агре-

⁴ З урахуванням трудових мігрантів.

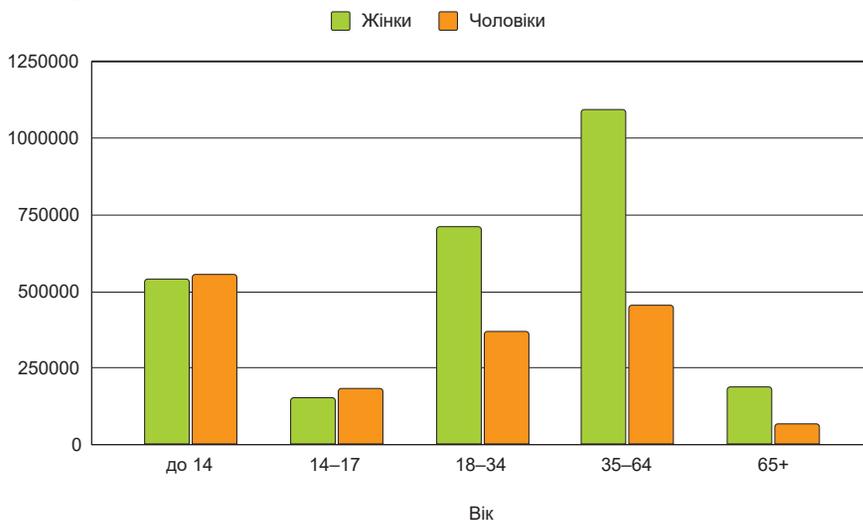

Рис. 2. Розподіл українських військових мігрантів за віком і статтю, станом на 31 січня 2024 р., тис. осіб [1, 10].

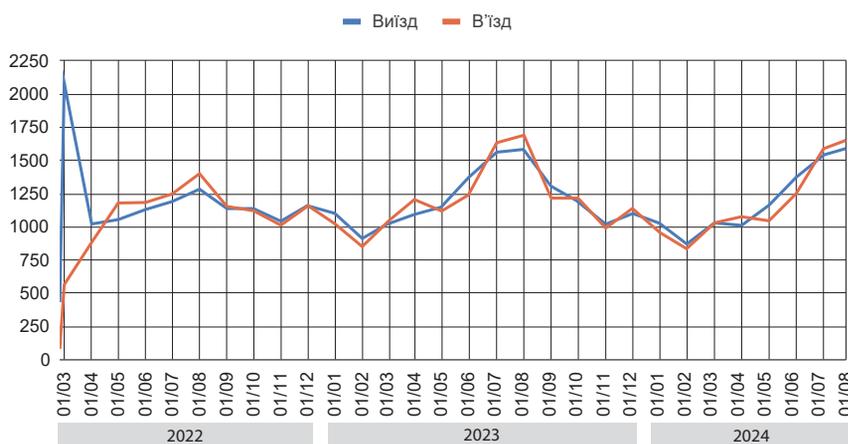

Рис. 3. Масштаби перетину кордонів України із Молдовою, Польщею, Румунією, Словаччиною, Угорщиною, тис. осіб [8]

сії РФ виїхали за межі України, і сукупністю тих, хто вїхали, становить 2,0 млн осіб. Загалом з урахуванням тих, хто перетинав кордони через відрядження, відпустки та інші причини, не пов'язані із необхідністю убезпечення від агресії, чисельність тих, хто за період з 24 лютого 2022 р. до 31 серпня 2024 р. включно виїхав з України, становить 36,7 млн осіб, а тих, хто вїхав — 34,7 млн (рис. 3). Різниця між даними українських прикордонників (2,0 млн осіб) і Євростату (4,2 млн осіб) є надто великою для її пояснення неповнотою обліку, тобто такими обставинами як:

- у перші найбільш складні місяці повномасштабного вторгнення, коли виїзд з України був особливо великим, частина людей виїжджала за внутрішніми паспортами і свідоцтвами про народження;

- нелегальний перетин кордонів;
- міграції через територію Росії і країн Балтії.

Попри зазначені відмінності у масштабах воєнної міграції з України її загальні тенденції за даними і Євростату і Держприкордонслужби України є дуже подібними: після вибухового сплеску у перші тижні, починаючи з квітня

2022 р. чисельність осіб, які виїжджають з України, практично стабілізувалась, а щомісячне сальдо не перевищує 100 тис. осіб. Внутрішньорічні коливання кількості перетинів західних кордонів України в обидва боки мають доволі виражену сезонність: у лютому (за цілком зрозумілим винятком 2022 р.) вона є найнижчою завдяки очевидному спаду після різдяно-новорічних поїздок, а в липні-серпні — найвищою (цей пік спостерігався навіть 2022 р.) при позитивному сальдо через відпустки і канікули.

Перспективи повернення воєнних мігрантів, передусім зовнішніх, безпосередньо пов'язані із тривалістю їх перебування в іншій країні, що, своєю чергою, є функцією тривалості, так званої, гарячої фази війни — що довше вона триває, то, з одного боку, все більшими стають руйнування в Україні, і відповідно все більше родин втрачають можливості мати житло і роботу, а з іншого — все більше мігрантів знаходять роботу за кордоном і загалом адаптуються до нового життя в новому суспільстві.

Загальна чисельність зареєстрованих безробітних українських воєнних мігрантів в країнах

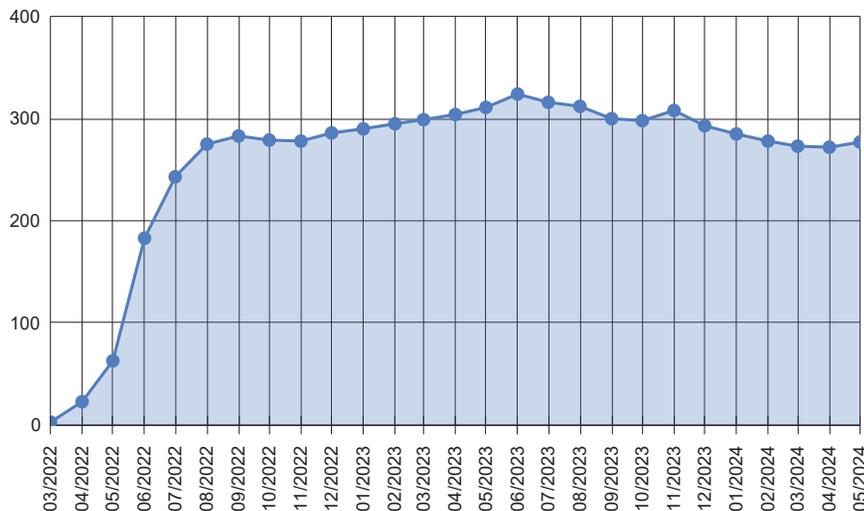

Рис. 4. Чисельність зареєстрованих безробітних українських воєнних мігрантів, у середньому за місяць, тис. осіб [11]

ЄС від другої половини 2022 р. практично не змінюється — щомісячний обсяг безробіття варіює в межах 272 тис. осіб (квітень 2024 р.) — 324 тис. (червень 2023 р.) (рис. 4). Відповідно рівень безробіття становить приблизно 15–16 %. Це, безумовно, не надто високий показник для мігрантів, проте, значна частина жінок, зокрема з маленькими дітьми, фактично не є економічно активними, і, скоріше за все, мірою дорослішання дітей вони будуть зацікавлені в роботі, особливо з огляду на свій високий рівень освіти. Тобто більше жінок-іммігранток пропонуватимуть свою робочу силу на ринку праці, і невідомо, чи всі вони будуть працевлаштовані.

Визначення поточних і перспективних втрат України внаслідок зовнішньої міграції, спричиненої війною, потребує належного врахування тієї обставини, що 70 % українських жінок мають вищу освіту. Не переоцінюючи кількісні параметри рівня освіти, варто зважати на ті навички оволодіння новою інформацією, аналізу, оцінки перспектив, формулювання власної позиції, комунікацій тощо, які більшою або меншою мірою пов'язані саме з освітою. До того ж виїжджали за кордон частіше ті жінки, які не боялися брати на себе відповідальність за свою долю і долю дітей, були готові ризикувати, шукаючи роботу в іншій країні, здатні вивчити іншу мову і пристосуватися до інших умов життя, зокрема і спілкування. Більшість цих жінок вже працюють, частина, хоча і невелика, відкрили власну справу. Очевидно, що їх неповернення завдасть величезної шкоди людському капіталу України. Ще один ризик пов'язаний із імовірністю другої хвилі воєнної міграції: якщо умови життя, передусім це стосується безпеки, наявності гідної роботи і житла, стануть на заваді поверненню воєнних мігранток, значна частина їхніх чоловіків після скасування воєнного стану і заборони покидати Україну без поважних причин, виїдуть до них за кордон, тобто родини возз'єднуюватимуться, але не в Україні. Ризик посилюється тим, що чоловіки зазвичай мають освіту, принаймні не нижчу, ніж їх дружини, а вік сучасного подружжя приблизно однаковий. Так, далеко не до всіх з понад 1 млн молодих (віком 18–34 роки) жінок прийдуть чоловіки, але додатковий виїзд навіть 300 тис. молодих чоловіків із вищою освітою стане значною складовою демографічних, соціальних і економічних втрат України.

Варто підкреслити, що рішення щодо повернення, в кінцевому підсумку, прийматимуться за результатами співставлення оцінок рівня та

якості життя в Україні та за кордоном, при чому з урахуванням не тільки чинної на той час ситуації, а й перспектив — реальних або уявних — власного життя й життя (освіти, кар'єри, доходів тощо) своїх дітей.

До чинників і умов, що сприятимуть поверненню мігрантів до України, ми відносимо: хоча багато жінок знайшли роботу, їхня кваліфікація часто істотно перевищує ту, якої потребує робоче місце, що вони отримали; значній частині довелося змінити професію; більшість втратили соціальний статус, що мали в Україні; існують проблеми із спілкуванням з місцевим населенням та суспільною адаптацією, навіть у випадку знання мови країни перебування; поступово зменшується рівень підтримки (подекуди скорочують розмір грошової допомоги або компенсації вартості орендованого житла, подекуди більш жорсткими стають умови отримання допомоги) і очікується її скасування у недалекому майбутньому; у доволі численних випадках мами незадоволені якістю освіти та ставленням до їх дітей (з боку не вчителів, а однолітків), а діти хочуть повернутися до своїх друзів в Україну.

До чинників і умов, що не сприятимуть поверненню мігрантів до України, на нашу думку, можна віднести: небезпека і впевненість у неминучості подальших збройних вторгнень з боку Росії; відсутність гідної роботи і власного житла (не тільки через його руйнування, значна частина родин вимушено мешкали разом з батьками і до війни); можливості заробляти за кордоном значно більше; впевненість у тому, що принаймні для дітей життя за кордоном відкриває значно кращі перспективи; наявність у складі родини хворої особи, вартість медичної допомоги якій покривається медичним страхуванням за кордоном, але не в Україні; частково обґрунтовані, але частіше безпідставні побоювання засудження тими, хто весь час перебував в Україні; труднощі працевлаштування через тривалу перерву в роботі. Існує також загроза певної маргіналізації, підставами для якої є доволі численні випадки неприязні до внутрішніх переселенців з Донбасу після 2014 р. та поширення негативного ставлення до сьогоденних воєнних мігрантів у соціальних мережах. Ці побоювання часто інспіруються ворожою пропагандою шляхом розміщення в соціальних мережах численних фото наших мігранток з пляжів, ресторанів тощо — з одного боку, і прикладів негативного ставлення з боку пересічних українців та роботодавців — з іншого.

Оцінюючи шанси на повернення воєнних мігрантів, не можна ігнорувати відмінностей в оцінці ситуації, перспектив її зміни і власних життєвих перспектив тими, хто перебувають в Україні, і воєнними мігрантами. Одним дуже важко збагнути психологію інших. Фактично існують дві різні сукупності з різними оцінками і прогнозами. Воєнні мігранти переважною мірою не мають доступу до об'єктивної інформації про стан безпеки в Україні, про руйнування, про травмування та загибелі цивільного населення — вони користуються тим, що викладено у соціальних мережах та ЗМІ, які в гонитві за читачем і підписником дуже часто не гребують ані кричущими заголовками (навіть не відповідними змісту повідомлення), ані концентрацією уваги виключно на «смажених фактах»: випадках загибелі людей, руйнування цивільних споруд тощо. До цього слід додати й масштабне поширення російської пропаганди, орієнтованої на російськомовне населення європейських країн. У результаті українські воєнні мігранти часто впевнені в неможливості повернення не те, що до Харкова або Одеси, а й до відносно безпечних Львова чи Тернополя. Ці розбіжності в оцінках часто провокують розбіжності у визначенні мотивів майбутньої міграційної поведінки, суперечності висновків експертів, які перебувають в Україні, і результатів опитувань мігрантів за кордоном. Усе це неминуче впливає на розуміння необхідних дій і їхніх очікувань від центральної та місцевої влади, бізнесу, локальних спільнот загалом.

Не можна нехтувати і тим, що воєнні руйнування інфраструктури і бізнесу, а отже, і системи розселення характеризуються істотною територіальною диференціацією. Наразі чітко окреслюються відмінності, пов'язані із близькістю до окупованих територій та/або районів активних бойових дій: 5-км зона (де цивільному населенню жити практично неможливо), 30-км зона (яка обстрілюється артилерією), 100-км зона (яка постійно руйнується через ракетні обстріли), тилова зона (якій, безперечно, загрожують ракетні обстріли).

Значна територіальна диференціація буде характерною і для повоєнного устрою України, так як даватиметься взнаки наближеність до кордонів з РФ та Білоруссю, що визначатиме характер економіки, ризикованість розміщення об'єктів критичної інфраструктури і, врешті-решт, систему розселення. Наразі за умови повної деокупації території і виходу на міжнародно

визнані кордони 1991 р. найбільш імовірним, на нашу думку, видається існування 5 територіальних кластерів:

- 1) Північно-Східний;
- 2) Південно-Східний;
- 3) Західний;
- 4) Центральний;
- 5) ареали метрополісів (Києва, Харкова, Дніпра, Одеси, Львова, Донецька).

Територія Північно-Східного кластеру (північні частини Сумщини, Харківщини, Чернігівщини) через близькість агресивного сусіда навіть після укладення мирної угоди завжди буде ризикованою для розвитку цілої низки підприємств і галузей (воєнно-промислового комплексу, електроенергетики, нафтопереробки тощо). Підвищеним буде і ризик проживання людей. Відповідно треба буде розробляти спеціальні заходи компенсації підвищених ризиків, заохочення проживання і ведення бізнесу. У світі накопичено значний досвід розвитку подібних територій, при цьому підвищена ризиковість не завжди пов'язана із загрозою воєнної агресії. Це можуть бути, наприклад, особливі природні умови, загрози виверження вулкану тощо. Найбільш поширений варіант — грошова компенсація підвищених ризиків і бізнесу, і населенню. Інша практика — застосування вахтового режиму роботи. Третя — побудова військових містечок, що стосується виключно підвищених ризиків воєнних конфліктів. Розвиток такого роду кластеру не має нічого спільного із утворенням сірої/санітарної зони, хоча і пов'язаний з певними обмеженнями.

Характер відновлення Південно-Східного кластеру (приморські частини Запорізької, Одеської, Херсонської областей та Крим) безпосередньо визначатиметься ступенем руйнування морських портів, які відіграють надзвичайно важливу роль в економіці відповідних міст в транспортному, промислового й рекреаційному потенціалі.

Західний кластер (Буковина, Волинь, Закарпаття, Івано-Франківщина, Львівщина), максимально наближений до кордонів з ЄС, має значні логістичні переваги, і вже в 2022 р. прихистив більшість переселенців з районів активних бойових дій. Проте поєднання обмежених можливостей зайнятості із стрімким зростанням вартості оренди житла змусило багатьох шукати інші місця для тимчасового проживання. Водночас значна частина переселенців передусім власників малого і середнього бізнесу, достатньо адаптувались і вбачають своє повоєнне проживання саме в західних регіонах. Що стосується людей,

орієнтованих на найману працю, то головною перешкодою їхньому закріпленню у цьому регіоні є і, скоріше за все, залишатиметься недостатній попит на робочу силу, при чому через повернення частини ВПО до місць свого постійного проживання, кількість робочих місць у сфері послуг зменшуватиметься. Масштабному економічному розвитку цих територій і відповідному зростанню попиту на робочу силу перешкоджає, на нашу думку, недостатня екологічна ємність території, яка на Буковині та в Закарпатті значною мірою вичерпана (даються ознаки специфіка рельєфу та лісистість території).

Центральний кластер поєднує переваги, пов'язані із достатньою віддаленістю від кордонів із Росією та Білоруссю, відносно прийнятну логістичну інфраструктуру, достатню екологічну ємність і наявність значного потенціалу розвитку (природних ресурсів, інфраструктури, людського капіталу тощо). Вже зараз центральні області є ядром тяжіння внутрішньо переміщених осіб, на відміну від 2022 р., коли більшість переїжджали до західних областей. Видається, що саме тут варто розміщувати нові підприємства (безперечно, з урахуванням високої якості землі і пов'язаних із цим перспектив розвитку агропромислового комплексу), перетворюючи цей кластер на потужний двигун економіки України.

Нарешті окреме місце посідатимуть ареали метрополісів (Києва, Харкова, Дніпра, Одеси, Львова, Донецька), які концентруватимуть значну части-

ну кваліфікованих людських, фінансових, культурних, освітніх, медичних ресурсів тощо. Практично в усіх бідних країнах світу (а Україна після багаторічної війни неминуче такою залишатиметься) населення прагне жити саме в метрополісах, насамперед у столиці, де більше можливостей знайти прийнятну роботу, винайняти/придбати житло, розвинути свої здібності тощо. Йдеться не про цілеспрямоване спрямування державних зусиль на пріоритетний розвиток саме метрополісів, а про цілком природні особливості системи розселення. Їх зміна пов'язана із створенням містосередків — центрів освіти, медицини, рекреації, туризму тощо. Такі міста зазвичай є невеликими, містоутворюючі функції виконують заклади/заклад, що належать до одного виду економічної діяльності (університет, лікарня, навіть підприємство), обов'язковою умовою є хороші транспортні зв'язки із метрополісом/метрополісами. Такий підхід певною мірою розвантажує метрополіси і формує більш рівномірно роззосереджену систему розселення, проте його повна реалізація напевно чи можлива в осяжній перспективі.

Отже, хоча роль «локомотиву» повоєнного відродження України, скоріше за все, відіграватиме відносно невелика група видів економічної діяльності (військова промисловість, ІТ, сільське господарство, харчова промисловість, будівництво, можливо, окремі види медицини і фармацевтики), навіть ці нечисельні траєкторії розвитку матимуть виражені територіальні особливості.

Висновки

Упродовж тривалого періоду, а від початку повномасштабних бойових дій і поготів, зовнішня міграція є головним драйвером демографічної динаміки і пропозиції робочої сили в Україні. Саме тому її траєкторія у воєнний і повоєнний час має першочергове значення для відродження країни.

Перспективи розвитку зовнішньої міграції визначають передусім тривалість бойових дій, економічна ситуація в Україні та окремих регіонах після Перемоги, становище (матеріальне, соціальне, психологічне) воєнних мігрантів у країнах перебування та їхні очікування щодо своєї подальшої долі та долі своїх дітей. Оцінка цих рішень, безумовно, має спиратися на масштабні опитування мігрантів, але необхідно враховувати обставину, що сьогоденні відповіді можуть не тільки не збігатися з рішеннями, які прийматимуться в майбутньому, а й у багатьох випадках суперечити їм. Ба більше, відповіді часто від-

дзеркаляють не справжню позицію респондентів щодо політично чутливих питань, як-от повернення на батьківщину, а скоріше їхні погляди на її відповідність соціальним очікуванням.

Окрім даних опитувань мігрантів мають використовуватись і експертні оцінки їхньої поведінки в майбутньому. Однак при застосуванні експертних оцінок подальших дій мігрантів необхідно брати до уваги принципові відмінності поглядів на ситуацію в Україні тих, хто мешкає на її території, і тих, хто перебуває за кордоном. Відповідні застереження стосуються і заходів щодо мотивування воєнних і трудових мігрантів до повернення на батьківщину.

Українське суспільство і держава мають доволі обмежений набір інструментів політики повернення мігрантів і запобігання повторним хвилям виїзду. Важливе місце серед них належить ментальному впливу через різноманітні дії держави, місцевих органів влади, підприємців, зацікавле-

них у припливі робочої сили, а також впливам з боку громадянського суспільства. Враховуючи значення соціальних мереж в обміні думками і позиціями вже під час війни необхідно поділити увагу протидії фейковим витокам щодо, наприклад, несприйняття воєнних мігрантів в Україні — з одного боку, і поширенню правдивої інформації — з іншого. У формуванні політики повернення надзвичайно важливим є запобігання можливим соціальним конфліктам через надання

несправедливих з точки зору значної частини населення пільг окремим групам.

З огляду на неминучу територіальну диференціацію країни за економічними параметрами розвитку, екологічною ємністю, логістичними умовами, особливостями розселення, ризиками через наближеність до кордонів з агресивними сусідами, державна політика, зокрема щодо зовнішньої міграції, має враховувати особливості кожного територіального кластеру.

Література [References]

1. Beneficiaries of temporary protection at the end of the month by citizenship, age and sex—monthly data (2024). Eurostat. DOI: https://doi.org/10.2908/migr_asytpsm
2. All about migration and migrants during the war: results of 2022. WARcast. (2022). The National Institute for Strategic Studies. [In Ukrainian]. [Все про міграцію і мігрантів під час війни: підсумки 2022 року. WARcast. Національний інститут стратегічних досліджень]. URL: <https://niss.gov.ua/news/video/vse-pro-mihratsiyu-i-mihrantiv-pid-chas-viyny-pidsumky-2022-roku-warcast>
3. Simakhova, A., & Tserkovnyi, I. (2022). Migration processes in Ukraine during the war: social aspect. *Economics, Management and Administration*, 4(102), 61–64. [In Ukrainian]. [Сімахова А. О., Церковний І. О. Міграційні процеси в Україні в умовах війни: соціальний аспект. *Економіка, управління та адміністрування*, 4 (102), 61–64.]. DOI: [https://doi.org/10.26642/ema-2022-4\(102\)-61-64](https://doi.org/10.26642/ema-2022-4(102)-61-64)
4. Duszczak, M., & Kaczmarczyk, P. (2022). The War in Ukraine and Migration to Poland: Outlook and Challenges. *Intereconomics* 57, 164–170. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10272-022-1053-6>
5. Mikheieva, O., Sereda, V. & Kuzemska, L. (2024). Forced displacement of Ukrainians during the war: patterns of internal and external migration (2014–2022). In Geopolitical consequences of Russia's imperial aspirations. Russian-Ukrainian war. Volume two. Boston: *Academic Studies Press*, 2024. P. 204–229. [In Ukrainian]. [Міхеєва О., Серєда В., Кузємська Л. Вимушене переміщення українців під час війни: закономірності внутрішньої та зовнішньої міграції (2014–2022 роки). *Геополітичні наслідки імперських прагнень Росії. Російсько-українська війна*. Т. 2-й. Пер. з англ. Бостон: *Academic Studies Press*, 2024. С. 204–229.]. URL: https://www.researchgate.net/publication/379832023_Vimusene_peremisenna_ukrainciv_pid_cas_vijni_zakonominosti_vnutrisnoi_ta_zovnisnoi_migracii_2014-2022_roki
6. Vynnychuk R. O., Rubaha N. V. (2023). External migration in Ukraine as a result of the Russian-Ukrainian war 2014–2022: migration trends, legal regulation and integration challenges. [In Ukrainian]. [Винничук Р. О., Рубаха Н. В. Зовнішня міграція в Україні внаслідок російсько-української війни 2014–2022 роки: міграційні тенденції, правове регулювання та інтеграційні виклики.]. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-223-4-6>
7. Neuman, W. Lawrence. (2003). Social research methods, 5th ed. Boston: *Allyn and Bacon*.
8. The Western Regional Department of the State Border Service of Ukraine-Western Border (2024). Facebook. [In Ukrainian]. [Західне регіональне управління Держприкордонслужби України-Західний кордон.]. URL: <https://www.facebook.com/zahidnuy.kordon>
9. Fleeing Ukraine: Your rights in the EU (2024). European Commission. [In Ukrainian]. [Виїзд з України: Ваші права у ЄС. Європейська комісія]. URL: https://eu-solidarity-ukraine.ec.europa.eu/information-people-fleeing-war-ukraine/fleeing-ukraine-your-rights-eu_uk
10. Ukraine Refugee Situation (2024). The Operational Data Portal (ODP). URL: <https://data2.unhcr.org/en/situations/ukraine>
11. Unemployment statistics (2024). Eurostat. Statistics explained. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statisticsexplained/index.php?title=Unemployment_statistics#Registered_unemployment_of_refugees_from_Ukraine

Стаття надійшла до редакції 21.09.2024

Для цитування [For citation]

Лібанова Е. М. «Воєнна міграція» з України: проблеми та перспективи розвитку. *Укр. геогр. журнал*, № 4, 2024. С. 3–11. DOI: <https://doi.org/10.15407/ugz2024.03.003>

Libanova, E. M. (2024). 'War Migration' From Ukraine: Problems and Development Prospects. *Ukr. Geogr. Zh.* No. 4: 3–11. DOI: <https://doi.org/10.15407/ugz2024.04.003>